

Eerste reactie bij de boekpresentatie van Gijsbert van den Brinks *En de aarde bracht voort*

Maarten Wisse

15 juni 2017

Inleiding

Dank, Gijsbert, voor de uitnodiging om hier iets te zeggen over je nieuwe boek. Ik heb van het lezen ervan genoten en het heeft me in allerlei opzichten aan het denken gezet.

Ik ga vanmiddag als volgt te werk: ik steek zo snel mogelijk in bij hoofdstuk 7 omdat ik dat het spannendste hoofdstuk vind en ik daarover met Gijsbert in gesprek wil gaan. Het gaat mij er vanmiddag om, met het boek in gesprek te gaan. Het gaat me er niet om mijn standpunt over evolutie te ventileren, maar om vanuit het uitgangspunt van Gijsbert met hem mee te denken. Dat uitgangspunt is dat christelijk geloof en aanvaarding van de evolutietheorie (iets anders dan evolutionisme) met elkaar compatibel of zelfs, zoals Gijsbert dat noemt, ‘consonant’ kunnen zijn. Dat uitgangspunt deel ik, ook als ik sceptischer ben dan Gijsbert over de aanvaardbaarheid van de evolutietheorie.

Menen dat christelijk geloof en evolutietheorie compatibel zijn, wil natuurlijk niet zeggen dat de aanvaarding van de evolutietheorie binnen allerlei vormen van christelijk geloof geen ‘prijs’ heeft. Het gaat Gijsbert erom, die prijs te onderzoeken voor een gereformeerde vorm van christelijk geloof, waarbij de centrale stelling uit het boek is, dat die prijs er is, maar niet zo hoog is dat de theorie moet worden afgewezen.

Dat ik in het vervolg zo drastisch inzoom op hoofdstuk 7, heeft ermee te maken dat ik de andere hoofdstukken grosso modo kan meemaken in het licht van het gestelde doel. En voor wie dat te mager klinkt: er valt heel veel uit die andere hoofdstukken te leren en te genieten! Maar nu ik maar 20 minuten heb, concentreer ik me daarom op het hoofdstuk dat in mijn ogen de grootste prijs bevat en het hoofdstuk waar ik ook de grootste vragen bij heb. Hoofdstuk 7 gaat over, zoals de titel dat vermeld, ‘Gods verbond met mensen: Adam en de val, erfzonde en verlossing’. Gijsbert maakt het zich in dit hoofdstuk niet gemakkelijk omdat hij heel scherp in beeld heeft dat de evolutietheorie iets in gevaar brengt dat voor het christelijke geloof heel wezenlijk is, namelijk de significante goedheid van de schepping, de contingentie van de val en de verantwoordelijkheid van de mens daarin, de notie van de erfzonde en de mogelijke consequenties voor de leer van de verlossing.

Dat die vragen van belang zijn, spreekt niet vanzelf. In de moderne theologie van de twintigste eeuw is met de drieslag goede schepping, val en verlossing vrij gemakkelijk afgerekend omdat ze niet met de evolutietheorie te verenigen zou zijn en over de vergaande consequenties daarvan is in veel mainstream moderne dogmatiek naar mijn indruk maar beperkt nagedacht. Ik ben blij dat Gijsbert deze drastische consequenties in beeld heeft en brengt.

In hoofdstuk 7 construeert Gijsbert een complexe poging om aan twee wensen te voldoen: enerzijds aanvaarden dat de mensheid zoals die er nu is, het resultaat is van een lange geschiedenis van een struggle for life waarin kwaad al aanwezig is en anderzijds ruimte scheppen voor een ‘val’. Dat betekent dus dat hij de aanwezigheid van moreel kwaad in de wereld, niet zomaar alleen lijden, als een gegeven aanvaardt:

Natuurlijke selectie speelde een belangrijke rol in de evolutionaire processen die geleid hebben tot de menselijke soort zoals we die nu kennen. Onze voorouders moesten met anderen wedijveren voor voedsel, onderdak en tal van schaarse middelen. Ze moesten zichzelf beschermen tegen roofdieren en andere gevaren. Daardoor ontwikkelden ze geavanceerde aanvals- en verdedigingsmechanismen om in de struggle for life als soort te kunnen overleven. Men heeft deze mechanismen bestudeerd in dieren die vanuit genetisch oogpunt relatief dicht bij de mens staan, zoals chimpansees en bonobo's. Het blijkt dat vrijwel alle gedragingen die we bij mensen als zondig beschouwen, deel uitmaken van het normale gedragsrepertoire van deze soorten. Pestgedrag, bedrog, infanticide, kannibalisme, dodelijke conflicten met naburige groepen – al deze agressieve, zelfgerichte gedragingen zijn niet alleen bij chimpansees en bonobo's waargenomen, maar ook prominent aanwezig in veel andere soorten.¹

Hiermee hebben we dus één pool van de spanning die Gijsbert probeert uit te houden, gemarkeerd. De mens is al vanaf zijn verwantschap met de dieren verwickeld in een spel dat moreel kwaad insluit. Maar en dat is bepalend voor Gijsberts poging de spanning uit te houden, dat noemen we nog geen zonde. Gijsbert heeft er immers alle belang bij om terwille van een mogelijkheid van de 'val', een 'staat der rechtheid' overeind te houden ondanks deze aanwezigheid van moreel kwaad.

Het begrip 'zonde' brengt Gijsbert vervolgens onder bij de relatie met God. Deze koppeling van zonde als relatiebreuk, verbondsbreuk, komt op allerlei plaatsen in hoofdstuk 7 naar voren, ook in navolging van anderen. Op pagina 239-40 komen, als ik het goed zie, alle elementen bij elkaar voor:

De eerste mensen vielen – niet vanuit een staat van geestelijke perfectie, maar toch wel vanuit een staat van *schuldeloosheid*, aangezien ze niet eerder moreel verantwoordelijke wezens waren geweest. Pas de enorme toename van hun bewustzijn en het besef van Gods aanwezigheid en wil maakten dat mogelijk. In die zin, en ook alleen in die zin, heeft God de mens 'oprecht gemaakt' (Pr. 7:29) en leefde deze in wat traditioneel aangeduid wordt als de 'staat der rechtheid': de eerste mensen waren nog niet schuldig. Weliswaar waren ze er genetisch op aangelegd om te doden, misleiden, zich seksueel promiscue te gedragen en andere dingen te doen die voor ons zondig zijn. Maar het is zoals Paulus schrijft: waar geen wet is, kan het kwaad niet toegerekend worden (Rom. 5:13). En een morele wet kan er pas zijn, als men ervoor kan kiezen zich daaraan te houden of dat juist niet te doen. Het is dus onze mogelijkheid om het anders te doen die alle verschil maakt.

In plaats van deze staat van oorspronkelijke schuldeloosheid te bewaren en zich te ontwikkelen in de door God gewenste richting, koos de mens er echter voor zijn onschuld prijs te geven en zijn toekomst te verkwanselen. Onze eerste menselijke voorouders weigerden hun geluk in God te vinden en zich als betrouwbare rentmeesters van Gods schepping te gedragen. Nu kan men tegenwerpen dat het vanwege hun evolutionaire achtergrond ook erg moeilijk voor hen zou zijn geweest om de agressieve gedragingen van hun voorgangers achterwege te laten; maar dan moeten we bedenken dat hun besef van God en Gods bedoelingen met hen opvallend helder moet zijn geweest, niet verduisterd

---

¹ Gijsbert van den Brink, *En de aarde bracht voort: christelijk geloof en evolutie* (Utrecht: Boekencentrum, 2017), 211.

door de geestelijke verwarring waarin de mensheid terecht kwam als gevolg van het zich afwenden van God. Het was veeleer hun bewuste afwending van God dan hun gedrag op zichzelf wat de eerste mensen schuldig maakte.²

Zonde is dus niet zozeer het doen van moreel kwaad (dan is er namelijk geen staat der rechtheid mogelijk gezien de evolutionaire geschiedenis), maar de verbondsbreuk in de relatie met God. Zo houdt hij vast aan de andere pool van de spanning, het instandhouden van een theologische notie van de zondeval, met een staat der rechtheid daaraan voorafgaand, een vrijheid van vallen in die zondeval en een verantwoordelijkheid voor de zondaar.

Gijsbert vult het zondebegrip nog verder in en brengt de notie van de zonde als verbondsbreuk in verband met de notie van moreel kwaad in het evolutionaire proces. Met Keith Ward spreekt hij dan van zonde als het toegeven aan je driften en een gerichtheid op jezelf, het overeind houden van je autonomie.³

Ik hoop dat ik Gijsberts positie zo kort maar fair heb weergegeven. Gijsbert suggereert niet dat dit voorstel geen prijs heeft, ik zal daar straks nog nader op ingaan, maar hij claimt dat deze visie op cruciale punten compatibel en zelfs consonant is met de gereformeerde zonde- en verlossingsleer.

Ik wil bij deze visie nu, nog enkele andere aspecten van Gijsberts visie meenemend, een aantal kritische kanttekeningen plaatsen.

Allereerst verbaasde het mij dat Gijsbert later, bij de bespreking van de erfzonde, de twee niveaus van spreken over kwaad en zonde, die hij bij de constructie van de val zo zorgvuldig uit elkaar heeft gehouden, toch weer door elkaar haalt.⁴ Hij betoogt daar namelijk herhaaldelijk dat onze verslaafdheid aan het kwaad dat het product is van ons evolutionaire egoïsme, een bevestiging is van de christelijke leer van de erfzonde. Die stelling staat volgens mij op gespannen voet met het zorgvuldig onderscheiden van moreel kwaad en zonde. Onze verslaafdheid aan de zonde is namelijk, vanuit wat Gijsbert over de val heeft gezegd, niet zozeer de verslaafdheid aan het morele kwaad, maar de verslaafdheid aan de verbondsbreuk, want het was de verbondsbreuk die ons kwaad tot zonde maakte. Maar als dat zo is, draagt de evolutietheorie niet bij aan de plausibiliteit van de leer van de erfzonde, omdat die niet op het niveau van het evolutionaire morele kwaad ligt.

Maar stel nu dat Gijsbert deze problematiek repareert in de tweede druk en ervan afziet om bij de leer van de erfzonde het evolutionaire begrip van kwaad in te zetten. Dat zou in principe moeten kunnen, zou je zeggen. Maar zo simpel is het volgens mij niet. Want de volledige scheiding van de twee niveaus van spreken over kwaad heeft volgens mij andere ongewenste consequenties die ertoe leiden dat ze toch met elkaar verbonden moeten blijven. Ik behandel in wat volgt een reeks vragen die allemaal met de verhouding tussen deze twee niveaus van kwaad en zonde te maken hebben. Nu eens lijkt het er dan op dat de twee niveaus geheel van elkaar kunnen en moeten worden gescheiden, maar dan toch ook weer met elkaar worden verbonden.

Boedelscheiding

Gijsberts constructie tav de val leidt tot een vrij rigoreuze versterking van wat ik meestal 'boedelscheiding' noem. Ik weet niet of ik die term voor dit probleem bedacht heb, maar het

---

² Ibid., 239-40.

³ Ibid., 239.

⁴ Ibid., 253-54.

zou kunnen. Boedelscheiding in de zondeleer is voor zover ik kan zien een uitvinding van Calvijn (of eventueel Melanchthon) en houdt in dat de mens wel totaal verdorven is op het terrein van de relatie met God, maar op het terrein van het gewone intermenselijke verkeer wel degelijk nog tot goed in staat is. Boedelscheiding is in de gereformeerde traditie, met name de behoudende hoek van het Nederlandse protestantisme, een wijdverbreid verschijnsel en in mijn ogen een groot theologisch en spiritueel probleem. Het leidt er namelijk toe dat ‘zonde’ totaal los komt te staan van concreet menselijk onrecht. Vervolgens leidt het ertoe dat ook verlossing los komt te staan van concrete praktische levensheiliging. Verlossing wordt een ticket voor de hemel in plaats van een bekering tot het goede.⁵ Er is mij veel aan gelegen deze weeffout in het gereformeerde protestantisme uit te bannen.

Maar wat doet Gijsbert? Hij maakt het begrip zonde, omwille van het behouden van de gereformeerde notie van de val, in sterke mate los van het concrete praktische kwaad dat onvermijdelijk is in de evolutionaire ontwikkeling. Daardoor ontstaat een nieuwe vorm van boedelscheiding. Bij Calvijn hield die in dat je in het gewone leven nog wel wat kunt, maar tegenover God volledig gecorrumpeerd bent. Bij Gijsbert houdt het in dat je weliswaar in het gewone leven een op overleving gericht beestje bent, maar daarin niet per se schuldig bent. Dat je schuldig bent, zit alleen in het feit dat je de relatie met God hebt verbroken. Maar toch, secundair zit die er ook in dat je je door de afwending van God op jezelf richt, maar tegelijkertijd is dat wat je al die duizenden jaren al gewend was. Toen was het geen probleem, maar nu, omdat God je iets beters voorhoudt, mag het niet meer, ik chargeer even een beetje, maar daar komt het, voor zover ik het begrijp, toch wel op neer.

Ethiek

Voor de ethiek betekent dit een radicale versie van een goddelijke gebodsethiek. Dat wat voorheen het natuurlijkste en vanzelfsprekendste was op aarde: ‘life is robbery’, zo Whitehead, is nu dankzij Gods gebod opeens iets dat ik niet meer mag doen! Dat heeft als consequentie dat ik niet langer, zoals klassiek gesproken wel het geval was, op het doen en het kennen van Gods geboden ben aangelegd, maar integendeel, ik Gods geboden alleen via een tegennatuurlijke beweging kan houden. Ik moet het overleven van mijn soort opgeven om te kunnen doen wat God van me vraagt. Dat is wel een heel hoge prijs voor het doen van Gods geboden! Het gebod wordt om zo te zeggen deel van de verlossing in plaats van van de schepping. Dat betekent heel veel voor de manier waarop we kijken naar de wereld. Recht en gerechtigheid zijn dan vreemd aan onze setup op het fundamenteelste niveau. Egoïsme is de regel, barmhartigheid de uitzondering. Dan heeft Nietzsche een punt als hij onze opvattingen over goed en kwaad toeschrijft aan ons eigenbelang. Van die totale relativering van goed en kwaad wilde ik nu juist zo graag af, zonder daarmee te willen beweren dat iedereen de tien geboden in zijn genen heeft. Gijsberts visie versterkt de willekeurigheid of zelfs tegennatuurlijkheid van Gods geboden. Dat is gezien onze culturele context niet wenselijk, to say the least.

Verlossing

Daarbij is het vervolgens de vraag hoe de verlossing er precies uitziet. De specifieke verbinding die Gijsbert construeert tussen het al aanwezige kwaad en de relationele zonde heeft als consequentie dat God in Christus iets doet dat werkelijk nieuw is in de geschiedenis van het universum, tenminste als we de lijn in Gijsberts denken volgen waarin de verbondsbreuk als zonde wel degelijk ook via de lijn van de zelfgerichtheid en het zich

---

5 Cf. Maarten Wisse, *Zo zou je kunnen geloven* (Franeker: Van Wijnen, 2013), hfdst. 7.

afwenden van Gods geboden, nog altijd met ons concrete ethische handelen in de wereld verbonden is. Dan betekent verlossing namelijk niet alleen herstel van onze relatie met God, maar ook het leren doen wat God binnen die relatie gebiedt en dat is iets dat in veel gevallen haaks staat op onze aangeleerde patronen van overleven.

Gijsbert kondigt het tegen het einde van het hoofdstuk bijna triomfantelijk aan, maar het is in feite een significante verschuiving binnen de klassiek gereformeerde verlossingsleer:

We moeten zelfs zeggen dat de christelijke verlossingsleer alleen maar nóg relevanter en veelomvattender blijkt wanneer we uitgaan van een evolutionaire ontstaansgeschiedenis. Want als we accepteren dat de door God geschapen wereld vanaf het allereerste begin geen volmaakte wereld is geweest, gaan we ontdekken dat Christus' verlossingswerk veel meer moet omvatten dan slechts het 'rechtzetten wat verkeerd ging'. Door Christus en door de Geest heeft God van eeuwigheid af het werk van zijn schepping door de tijd heen willen voltooien. Christus is niet alleen in het vlees gekomen en de Geest is niet alleen uitgestort om ons van onze zonde te bevrijden (wat al een groots gebeuren is!), maar ook om de schepping te bevrijden van haar 'slavernij aan het verderf' – dat wil zeggen ome en einde te maken aan het lijden, de pijn en de dood die haar 'tot nu toe' in hun greep houden (Rom. 8:21-22).⁶

Soteriologisch moet God in Christus hier een werkelijkheid introduceren die er nu in de fundamenteelste zin (nog) niet is. De hele werkelijkheid is vanuit haar aard en oorsprong robbery. Ik zie eigenlijk niet hoe die door Christus hersteld zou moeten worden, want ze is geheel en al op robbery gebouwd. Dat herstel is het einde van onze soort! Juist daarom is de traditionele notie van de staat der rechtheid zo fundamenteel, omdat ze staat voor een claim op de manier waarop de werkelijkheid vanuit haar oorsprong, haar wezen, gemaakt is. Ook al is er nu alom dood en verderf, de staat der rechtheid maakt het mogelijk om die werkelijkheid voortdurend op haar oorsprong aan te spreken en het maakt het voor Christus mogelijk om deze werkelijkheid en geen andere, te herstellen, in plaats van een nieuwe te scheppen. Trinitarisch gesproken waarborgt die staat der rechtheid de integriteit van het wezen van God, omdat God in de schepping niet iets fundamenteel anders doet dan hij in Christus door de Geest herstelt. Bij Gijsbert ondergaat de gereformeerde leer op deze punten toch een verschuiving.

Vrije wil en genade

Maar stel nu eens dat we postuleren dat er in Christus een nieuw moment van emergentie aan het licht treedt dat de vormen van altruïsme die er in het evolutionaire proces al waren, naar een hoger plan tilt en de mensheid gaandeweg duidelijk maakt dat in de zorg voor elkaar de toekomst van mens en wereld ligt. Dat om zo te zeggen altruïsme een veel betere garantie voor het voortbestaan van de soort is dan het egoïsme dat de wereld nu nog in haar greep houdt? Zijn ook die problemen dan niet opgelost?

Vanuit dat perspectief komt denk ik een andere dimensie van de problematiek rond staat der rechtheid, zondeval en verlossing in beeld die door Gijsbert niet ter sprake wordt gebracht, namelijk die van de vraag naar de menselijke vrijheid en de noodzakelijkheid van de genade. De gereformeerde traditie herbergt een dynamiek rond genade en vrijheid die zelfs binnen die traditie vaak is misverstaan. De oorspronkelijke vrijheid waarin de mens was geschapen, blijft ook na de val nog altijd meeklinken als het wezen van de mens dat

---

6 Brink, *En de aarde bracht voort: christelijk geloof en evolutie*, 260.

door de val is beschadigd, maar niet verloren gegaan. De genade in calvinistische zin (zie bijv. de Dordtse Leerregels) maakt een mens niet zozeer minder vrij, als wel herstelt de oorspronkelijke vrijheid. Daarom kan vanuit de gereformeerde traditie gezegd worden dat de mens onvrij is door de zondeval, maar desondanks verantwoordelijk op grond van de vrijheid die de mens oorspronkelijk had. De bevrijding door God in de nieuwe geboorte is een overrulen van onze vrijheid met het oog op het herstel van onze oorspronkelijke vrijheid, zoals een psychiatrische opname soms nodig is om ons van onze gevangenschap in een psychische ziekte te bevrijden.

In het plaatje dat Gijsbert schetst, gaat dat er heel anders uitzien. Hierin zijn goede en kwade neigingen gelijkoorspronkelijk en door de val blijven die goede en kwade neigingen in principe ook in diezelfde verhouding in de mens aanwezig. Het vermogen om niet te zondigen bestaat immers niet zozeer in het concrete op overleving gerichte handelen, maar in de in vrijheid aanvaarde of afgewezen verbondsrelatie met God. Nadat die relatie is afgewezen, lijken de kwade neigingen te gaan overheersen. Hoe die kwade neigingen zich precies tot de verbondsbreuk verhouden, heldert Gijsbert voor zover ik kan zien, niet op. Maar wat hij voor zijn visie in ieder geval nodig heeft, is een verhouding tussen goede en kwade neigingen die op het terrein van de verbondsrelatie zo is dat de mens werkelijk voor de relatie met God kan kiezen, maar tegelijkertijd ook de mogelijkheid heeft om dat niet te doen.

De vraag is nu, hoe die fundamentele vrijheid, zowel in de verbondsrelatie als ook inzake de fundamentele goede en kwade neigingen, er onder invloed van de genade gaat uitzien. Het lijkt erop, dat Gijsbert maar twee keuzes heeft en niet, zoals in de gereformeerde traditie met haar specifieke dynamiek van een voor en een na de val, drie. Gijsbert kan ervoor kiezen om op het vlak van de verbondsrelatie de goddelijke genade fundamenteel te laten zijn in de zin dat ze de verbondsrelatie opnieuw tot stand brengt in daadwerkelijke zin. Dan echter is er sprake van een overrulen van de menselijke natuur dat met de menselijke vrijheid nog minder compatibel is dan in de gereformeerde traditie al het geval was. Er is namelijk geen al aanwezige wezenlijke vrijheidsstructuur waarbij de genade aanknoopt en waartoe zij bevrijdt. Op dezelfde manier kan hij dat doen bij de goede en kwade neigingen. De genade kan er onmiddellijk voor zorgen dat het goede gaandeweg de overhand krijgt. In de tweede plaats kan hij ervoor kiezen om de genade helpend te laten zijn op beide vlakken. In dat geval kan hij de vrijheid van de mens overeind houden, maar komt hij soteriologisch aan de pelagiaanse kant van het theologische spectrum terecht. Daar bevinden zich vele respectabele christenen overigens, die ik die naam niet graag zou ontzeggen, maar of je ze in eigenlijke zin 'gereformeerd' kunt noemen, vraag ik me af.

Tot slot

Ik ga afronden. Er zijn nog veel meer vragen bij dit boek te stellen en dat zullen anderen ongetwijfeld gaan doen. Gijsbert, dank voor een boek dat aan het denken zet en ik wens dit boek veel lezers toe die er net zo hard of nog harder door aan het denken gezet worden als ik. Men zou nu natuurlijk kunnen vragen: ben je overtuigd geraakt van de compatibiliteit van gereformeerd christelijk geloof en evolutietheorie? Ik denk dat het voorgaande heeft duidelijk gemaakt dat dat (nog) niet (geheel) het geval is. Dat is overigens voor mij niet de belangrijkste reden om sceptischer te zijn dan Gijsbert over de aanvaarding van de evolutietheorie als sleutelverhaal over onze oorsprong. Maar het is er wel een belangrijk onderdeel van. De evolutietheorie als sleutelverhaal over onze oorsprong vertelt ons op één of andere manier wie en wat wij zijn, niet alleen als evolutionisme, maar ook als wetenschappelijke theorie. Zoals ik pas geleden gekscherend tweette: zijn wij voorbestemd

om van het paradijs te genieten of om ons rot te rennen om te overleven? Natuurlijk bedoel ik dat niet als een simplistische keuze tussen jonge aarde creationisme en evolutietheorie. Ook ben ik allesbehalve van een letterlijke lezing van Genesis. Gijsbert komt daar veel dichter bij in de buurt dan ik. Ik bedoel zo'n tweet als een hint naar de grote vraag waar het bij de aanvaarding van de evolutietheorie, ook als we die niet levensbeschouwelijk maar louter wetenschappelijk opvatten, om gaat: hoe zitten wij mensen op het fundamenteelste niveau in elkaar?